

Індійська модель політики історичної пам'яті: засади, проблеми й перспективи *

Політика пам'яті у сучасному світі є потужним державним інструментом забезпечення суспільної консолідації і формування національної (загальнодержавної) ідентифікації у громадян країни. І хоч інструмент цей, за умов його необережного використання, може виявити свій деструктивний потенціал, у разі виваженого застосування, однак, здатний забезпечити неабиякий позитивний результат. Досвід політики пам'яті Республіки Індія засвідчує: головним критерієм такої виваженості є повага до прав людини, якою обмежено толерування групових особливостей, потреб і інтересів.

Від початку свого ствердження як незалежної держави Індія, внаслідок своєї багатокультурності, етнорелігійного, мовного й світоглядного розмаїття, зіштовхнулася з нагальною потребою формування спільної державної ідентичності у територіальних та етнокультурних громад, кожна з яких мала свою, віками й тисячоліттями сформовану і вельми відмінну від інших, групову ідентичність. Відтак пошук засобів і механізмів розв'язання проблеми співжиття різноманітних соціокультурних груп і формування їх спільної ідентичності як основного засобу забезпечення національної злагоди в країні був для Індії одним з найголовніших державо- й націєтворчих завдань, розв'язання якого становило запоруку її перетворення на сучасну розвинену країну й потужного світового актора.

Нагадаємо, що в країні нараховується кілька сотень етносів і племінних груп, лише лінгвістичних груп за офіційною статистикою – 1562. Не менший ступінь розмаїття і в релігійній картині країни: на початок 2017 р. населення загальною чисельністю понад 1,34 млрд (що становить майже 18% усього населення планети) [14], складалося на 80,5% з послідовників індуїзму, 13,4% – представники мусульманської громади, ще 2,34% є послідовниками християнства. Також у країні існують великі релігійні громади сикхів (1,87%), буддистів (0,77) і джайнів (0,41) (за даними перепису населення 2001 р.) [13]. Кожна з цих груп має свою багату історію й культуру, як і історію непростих на різних етапах взаємин з іншими. Ситуацію надзвичайно ускладнювало й існування величезної кількості практично ізольованих одна від одної каст. Цей історичний спадок зумовлював відмінні від європейських підходи для формування національної (надетнічної) індійської ідентичності за збереження етнокультурного розмаїття і забезпечення максимально толерантного співжиття груп і корпорацій. Таке завдання потребувало комплексних заходів, що й було здійснено з застосуванням правового, політичного й культурного інструментарію, в тому числі й інструментів загальнодержавної політики історичної пам'яті як потужного засобу формування ідентичності.

Водночас Індії, незалежна державність якої стверджувалася уже в повоєнний час, на відміну від багатьох інших держав вдалося уникнути виражених авторитарних інтенцій у внутрішньополітичному житті. Від самого

початку Індія визначила своє опертя на минуле як спільне минуле всіх етносів. Застосований для того правовий інструментарій становив загальне тло й умову для використання решти, вирізнявся своєю специфічністю і мав яскраво виражену регіональну спрямованість. Фактично в Конституцію Індії вписано 17 різних наборів законів, цільовим чином модифікованих для її численних мовних і релігійних громад, частково локалізованих в різних частинах країни. У восьмому розділі Конституції закріплено наявність не однієї чи кількох, а кільканадцяти, зокрема, 22 офіційних мов, що перетворює Індію на країну з найбільшою кількістю офіційно визнаних мов у світі.

На конституційному рівні підтримується і правовий плюралізм, за якого визнаються і визначаються роль і норми юридичних інститутів різних локальних громад. Індія послідовно проводить політику не втручання в релігійні справи будь-яких громад і підтримку поважного ставлення до їхніх особливостей, семіотики відповідного простору та символічних для кожної громади постатей. Водночас держава націлена на захист універсальних принципів та прав людини й громадян, і залишає за собою право втручатися у внутрішні справи громад з метою відстежування тих обрядів і звичаїв, які суперечать правам людини, й примусу до їх змін. Держава може втручатись у функціонування релігійних шкіл або ж вимагати й стимулювати реформування приватного права громад з метою додержання гендерної рівності. Таким чином, держава виступає гарантом того, що стосунки між релігійними і політичними інститутами регулювалися би послідовним дотриманням прав людини. Громадам країни гарантовано визнання їхнього звичаєвого права й практики життя, їхніх свят і святинь, водночас такі практики мають узгоджуватися з дотриманням демократичних прав і свобод. Індійською державою здійснюються заходи з метою домогтися внутрішнього реформування заснованих на звичаї законів громад що входять у суперечність з правами людини. «Включення звичаєвого права до правової системи не може слугувати виправданням для збереження звичаїв, що порушують права людини, хоч би якими традиційними чи «витоківими» вони уявлялися» [3, с. 68].

З перших же кроків індійської державної незалежності на теоретичному рівні йшов пошук альтернативи панівним «ексклюзивним» комуналістським версіям націоналізму – гіндутві, що обстоює принцип формування загальнодержавної індійської ідентичності на ґрунті культури й історії індуських громад (так званий культурний націоналізм), і мусульманській, що надає перевагу ісламському складнику в історії Індії. Нею стала «інклюзивна» ідея надконфесійної нації, переведена в практику державної політики визнання й зміцнення «єдності в розмаїтті» – гандівської інтерпретації стародавнього принципу «сарва дхарма Самбхава» («sarva dharma sambhava»), що стверджує право рівно шанобливого ставлення до будь-якої віри на підставі традиційного індійського уявлення про спільні корені всіх релігій. Слід також зауважити, що саме поняття секуляризму в індійській традиції означає не відділення релігійного життя від державного, а уважне й поважне ставлення з боку держави до всіх релігій, що можуть існувати пліч-о-пліч – диференційовані чи не диференційовані на регіональному рівні.

Потужний вплив комуналістських версій в Індії було не в останню чергу зумовлено специфічними стосунками Індії з власним минулим. Як зазначає відомий індолог Є. Ю. Ваніна, «небагато знайдеться суспільств, які перебували б у таких складних і суперечливих взаємовідносинах зі своїм минулим, як Індія» [2, С. 9]. Адже значну частину свого минулого країна «забувала» і повертала з забуття через віки зі сторонньою допомогою і при тому «на кожному з історичних етапів являла собою різноманітну палітру ідентичностей: релігійних, конфесійних, етнокультурних, лінгвістичних» [2, С. 9]. Ще одна з особливостей взаємин Індії з власною історією – міцний зв'язок давнини з політичним сьогоденням: далеке минуле періодично оцінюється й переоцінюється, його обговорення викликає жорсткі конфлікти, аж до кривавих зіткнень, а політичні дебати в парламенті з якогось актуальної проблеми можуть бути перервані суперечкою щодо тлумачення подій кількох десятиріч давнини. Нарешті багата джерельна база країни досі залишається мало дослідженою й несистематизованою, і незрідка знаходяться документи, здатні докорінно змінити погляд на ту чи ту історичну подію. А отже, якщо на державному рівні пошук у власному минулому загальноіндійської версії, в рамках якої історія Індії – це історія взаємодії індуїстів з мусульманами, спрацьовував, то на нижчих – регіональному, етнокультурному і релігійному рівнях ідентифікація зазнавала розщеплення на індійський (гіндутву¹) та мусульманський² варіанти.

Політика історичної пам'яті як інструмент впливу держави на забезпечення міжгромадської злагоди й порозуміння, проваджувана Індійським національним конгресом (ІНК) – найбільшою і найстарішою політичною силою, що перебувала при владі в країні більшу частину її незалежного існування, вирізнялася свідомим інтегруванням різних історичних періодів в загальнонаціональну пам'ять, наданням регіонам значної самостійності в підтримці їх культурної і історичної семіотики й символіки за співіснування з загальнодержавною. Так, автор відомого історичного дослідження «Креативне минуле: історична пам'ять та ідентичність в Західній Індії, 1700-1960» [5] Прачі Дешпанде в інтерв'ю виданню «Центр досліджень Південної Азії» відзначає, що в її рідному штаті Махараштра регіональна історична пам'ять, яка наклала потужний відбиток на формування загальноіндійського комуналістського руху гіндутви, присутня не лише в збережених пам'ятках старовини та сакралізації індуських історичних постатей (Шиваджи, Саваркара), а й у буденній політичній риторичі: «Коли, наприклад, один маратхський політик хоче образити когось в іншій партії, він називає його Аурангзебом»³ [7, р. 2]. Та й сама поява 2007 року вагомого наукового доробку, присвяченого періоду боротьби індуської держави проти монгольських завойовників та впливу цієї доби на історичну пам'ять і його відлуння в сучасному художньому й символічному просторі, у різних жанрах і суспільних аренах, є показовим у плані легального звернення до болючих і суперечливих періодів загальноіндійської історії. Автор переконливо демонструє створення історичної пам'яті шляхом спільної взаємодії культурних заходів, державних зусиль і політичної риторики.

Однак опертя правових принципів на традиціоналістську основу й цілеспрямовано проваджувана політика формування загальнодержавної історичної пам'яті не позбавляє країну від нововиниклих проблем. Зворотнім боком забезпечуваного законодавчо широкого залучення етнорелігійних та етнокультурних спільнот до загальнодержавного політичного життя стало збільшення можливостей перетворення взаємовиключних комуналістських концептів з притаманними ним контраверсійними історичними дискурсами на знаряддя політичної боротьби, що пізніше, в 1990 – 2000 рр., вилилося в посилення їх прибічників та переростання міжрелігійної і міжетнічної боротьби у фізичне протистояння (аж до збройних зіткнень і поширення актів вандалізму). Розпочата з кінця 1970-х рр. XX ст. політика найширшого включення різноманітних груп населення в активне політичне життя мала своїм наслідком виникнення і зростання впливу регіональних партій, зайнятих виключно лобіюванням корпоративних інтересів своїх груп і просуванням «своєї історії».

Логічним продовженням цих процесів було поширення явища, що отримало в науковому середовищі назву «феномен ображених почуттів», коли під політично здійснюваним тиском тієї чи іншої громади, яка вважає, що певним висловом політика, журналіста, громадського чи культурного діяча, або ж художнім твором – картиною, віршем, книгою, кінофільмом тощо ображено її етнічні чи релігійні почуття, ці твори цензуруються й забороняються. «Образа почуттів віруючих» перетворилася на головний мотив виступів громадських активістів ультра-релігійного спектру і улюблену тему піар-кампаній політичних діячів.

Посилення міжетнічної та міжрелігійної напруги в житті країни, що було певним наслідком такої «необмеженої регіональної і групової демократичності», сприяло втраті ІНК провідних позицій, і посиленню позицій гіндутви в особі заснованої 1980 р. Бхаратія джаната парті (БДП), яка почала своє успішне політичне сходження з кінця 1980-х рр. і у 2014 р. на чолі створеного нею альянсу перемогла на парламентських виборах, а її лідер Нарендра Моді обійняв місце прем'єр-міністра. Відповідно в політиці історичної пам'яті намітився певний зсув у вигляді більш послідовного просування власне індуського складника індійської історії і на регіональному рівні. Якщо донедавна постать борця за незалежність Індії, революціонера, поета й письменника В. Саваркара (1883–1966), хоч і проголошена на державному рівні національним індійським героєм, найбільше пошанування мала в регіонах з високим впливом гіндутви (передусім, у місцевостях зі значною присутністю маратхів, зокрема, у штаті Махараштра), у той час як у Делі він сприймався представник радикально правих, то в період перебування БДП при владі 2003 року портрет В. Саваркара було відкрито в центральному залі парламенту (що викликало протести опозиції і мусульманських громад) [10, р. 3].

Мірою посилення правих політичних сил зміщуються й акценти в позиціонуванні значущості різних етнорелігійних складників в історії індійського суспільства. На порядок денний винесено ствердження визначальної ролі тих історичних епох та регіонів, коли й де на теренах

сучасної Індії відбувалися процеси індуського державотворення, зокрема, «Періоду Маратхі» (XVII–XVIII ст.ст.) – часу, коли незалежна власне індуська держава Маратхі (Західна Індія), створена Шиваджі Магараджем у 1674 р. (проіснувала до 1818 р.), успішно чинила опір нашестю Великих Моголів. У XVIII ст. володіння маратхів охопили більшу частину сучасної Індії. Ослаблення маратхів фактично уможливило колонізацію Індії британцями. Деякі науковці вважають початком державницького існування маратхів імперію Ядавів, що датується XII–XIV ст. [9]. Нині кількість маратхів сукупно становить близько 7% населення країни та переважну більшість населення штату Махараштра, також великі їх громади проживають у штатах Гуджарат, Мадх'я-Прадеш, Телангана, Гоа і Карнатака.

Відповідно зазнають широкої коммеморації видатні постаті таких епох – державники, діячі культури, науковці, більшість з яких саме маратхі. Так, у березні 2017 р. уряд запланував бюджетні витрати в обсязі 40 млрд рупій на спорудження на 15-гектарному острові в Аравійському морі, неподалік від Мумбаї, меморіального комплексу Чхатрапати Шиваджі, перший камінь до якого заклав прем'єр-міністр Н. Моді в грудні 2016 р. [8]. Пам'ятник, висота якого становитиме 210 м., за словами голови урядового меморіального комітету Шиваджі і лідера партії «Шив Санграм»⁴ Винаяка Мете, стане найбільшою скульптурою світу, перевершивши розміри статуї Будди в Китаї [12] і буде більш ніж удвічі вищою за статую Свободи в США. Меморіал включатиме в себе храм, музей, виставкові галереї, садовий ландшафт, лікарню, оглядовий майданчик на висоті 60-го поверху та ліфт до нього, а також театр, в якому демонструватимуться основні моменти життя Шиваджі. Висуваються плани включення до комплексу й кінотеатру 3D та вертолітного майданчика. Політичну значущість меморіалу, спорудження якого має завершитися 2019 р., добре усвідомлюють у країні.

Ще раніше, 2003 р., в обіг випущено поштову марку із зображенням Тукарама – філософа, поета, соціального реформатора часів династії Шиваджі (XVII ст.), 2007 року йому ж встановлено пам'ятник в Гата Мандір Деху (штат Махараштра) за авторством відомого скульптора Рама В. Сутара [6]. 2004 р. у місті Ваходар (штат Гуджарат) встановлено пам'ятник Винаяку Саваркару за авторством Прамода Джоши. Реалізація цієї ідеї, що виникла ще у 80 рр. XX ст., стала можливою лише через чверть століття, за нинішнього піднесення індуської компоненти в політиці пам'яті [11]. Коммеморація поширюється й на сферу буденного вжитку: широким попитом користуються декоративні статуетки, що зображають історичних персон періоду індуської державності.

І що вкрай прикметно: посилення власне індійської (індуської) складової в проведенні політики пам'яті на сучасному етапі не обов'язково тягне за собою утиск інших складників. Дослідники індуїзму вказують на специфічну й фундаментальну його рису, яку позначили як «інклюзивізм» або «багатошарове мислення». Це – здатність цілковито безконфліктно поєднувати в рамках однієї парадигми різні дискурси, у свідомості – кілька різних точок зору. У цьому зв'язку Уенді О'Флаерті пише про «менталітет скриньки з інструментами», в якій кожна парадигма використовується у відповідному їй випадку, а Мілтон

Сінгер говорить про «подільне» Я. «Індійці звикли до строкатого в культурному відношенні суспільства, в якому безліч різних норм поведінки, цінностей і релігійних систем мирно співіснують одна з одною» [4, с.121]. Тобто, визнаючи «свою правду», індуси разом з тим приймають відмінну, а подеколи й протилежну «правду іншого». І піднесення власне індуського періоду державності разом з його героями не означає пониження періодів державності мусульманської на субконтиненті.

І на сьогодні державна політика Індії в цілому спрямована на ствердження не виключно індуського, а передусім загальнодержавного націоналізму шляхом надання регіонам значних преференцій у проведенні політики пам'яті, самостійного формування регіонального політичного символізму, поєднаних з посиленням заходів з метою домогтися внутрішнього реформування заснованих на звичай законів громад у бік забезпечення особної рівності, подолання культурної виключності багатоманітних етнічних і релігійних груп, що входять до складу індійського населення, стимулювання формування почуття єдності в різноманітності.

З метою врівноваження регіональної особності загальнодержавними заходами запроваджуються нові форми ствердження спільної індійської ідентифікації. Так, у лютому 2010 р. за ініціативою дизайнера компанії «Memory Company» Ануша Ядава започатковано загальнонаціональний Інтернет-проект «Індійська пам'ять» («Indian Memory Project») – «живий» онлайн-архів, метою якого є простежити історію Індії в особах і особистих спогадах з використанням архівних фото і текстів. До проекту може приєднатися будь-яка особа і запропонувати власну інформацію й матеріали, що стосуються історії Індійського субконтиненту. У проекті використовуються фотографії, оповідання й листи, знайдені в особистих архівах, в яких висвітлюються такі теми, як соціальна трансформація, нові професії, освіта, війна, шлюб, релігія і культура, а також вплив, який вони чинять на сім'ї, які жили в ці часи. Як зазначають його творці, проект покликаний сприяти більшій толерантності, порозумінню та здатності навчатися і громадянам Індії, і мешканцям сусідніх країн і світу в цілому.

Попри величезні мовні, культурні, релігійні розбіжності, історично індійський конституційний устрій забезпечував визнання культурних прав окремих груп та задоволення їхніх потреб, тим самим формуючи множинну ідентичність, де ідентичність загальноіндійська посідає провідне місце. Так, за даними соціологічних досліджень, проведених міжнародними організаціями в 90-х рр. ХХ ст., 90% громадян Індії висловлювали гордість за належність до індійської нації і ідентифікували себе в координатах держави (за цим показником Індія обігнала Іспанію, Аргентину, Бразилію, Бельгію й Швейцарію), водночас віддаючи перевагу демократії як політичному устрою перед усіма іншими [3, с.57].

Таким чином, ідеологія загальногромадянського націоналізму з опертям на історичний досвід і народні традиції й цінності, в основу якої покладено специфічне розуміння громадянства не як правового конструкту й універсальної сукупності прав і обов'язків, а як варіювання їх для забезпечення

співжиття культур, демонструє достатню гнучкість і здатність до адаптації у сучасному світі.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в політиці пам'яті Індії як чинника національної консолідації, застосовується апеляція як до героїчного складника минулого, так і до тих його характеристик і фактів, які демонструють можливості толерантного співіснування різних етносів. Однак характер політики пам'яті, її гнучкість і демократичність забезпечується передусім правовим інструментарієм.

Індійська політика історичної пам'яті виявляє виразний зв'язок і кореляцію з панівним політичним дискурсом країни. Зміна внутрішньополітичної ситуації безпосередньо відбивається на проведенні політики пам'яті і зміщує акценти в усвідомленні власного минулого й у перевизначенні знакових історичних постатей. Зміни в політиці пам'яті означають зміни в семантичній організації простору країни.

Шлях, який пройшла Індія в трансформаціях політики пам'яті, позначався складними відносинами з власним минулим. Індійська держава до сьогодні послідовно стверджувала й розвивала від початку закладену правову основу етнокультурного плюралізму, однак в останні десятиліття дедалі більше посилює меморіальну складову титульного етносу⁵.

Водночас досвід Індії засвідчує, що широкий політико-культурний і, відповідно, меморіальний плюралізм не є гарантією соціальної злагоди. Однак підсилення етнонаціональної складової провідного етносу в політиці пам'яті, як демонструє приклад тієї ж Індії, не обов'язково тягне за собою посилення конфліктогенного потенціалу в країні, якщо урівноважується широкими регіональними можливостями.

Трансформація політики пам'яті Індії в сучасних умовах демонструє провідний її ціннісний напрям: від «безмежної мультикультурності» до урівноваження значущості загальнодержавного складника й титульного етносу зі значущістю етнокультурних і релігійних груп на засадах поваги до прав іншого. Такий напрям співмірний з ціннісними основами європейської цивілізації.

ПРИМІТКИ:

* Ця стаття підготовлена за матеріалами наукової доповіді, що була викладена на IV Всеукраїнській конференції індологів у секції «Історія Індії» (нова, новітня, міжнародні відносини) 31 січня 2018 р.

¹ Уперше поняття «гіндутви» було застосовано наприкінці XIX ст. бенгальцем Чандранадхом Басу в його творі з однойменною назвою, у якому обґрунтовувалася вищість індуїзму над усіма релігіями світу. У подальшому поняття було розроблене й концептуалізовано Вінаяком Дамодаром Саваркар, який і вважається класиком гіндутви. Саваркар також підкреслював значущість для індуської ідентифікації історичних постатей – «героїв», оскільки саме історичні наративи найсильніше впливали на масову свідомість. Отже, Саваркара можна вважати засновником політики пам'яті на ґрунті комуналістської доктрини гіндутви, ідеологічним нащадком якої є політична сила, що нині перебуває при владі в країні.

² Засновником мусульманської версії комуналізму, що також виникла наприкінці ХІХ ст., вважається нащадок Моголів, просвітник і реформатор Саїд Ахмад-хан.

³ Аурангзеб – 6-й падишах імперії Великих Моголів середини ХVІІ ст., відомий також як Аламгір І. Упродовж 1685–1689 рр. завершив завоювання Декана і південної Індії. Відомий негативним ставленням до корінного населення Індії та індуїзму. Зажив собі слави придушенням на значний період повстання маратхів.

⁴ Партія «Шив Санграм» є частиною нині керівного Національного демократичного альянсу, очолюваного партією Бхаратія Джаната.

⁵ Титульний етнос – народ, що дав назву національно-державному утворенню. Поняття «титульний етнос» («титульна нація») введено в науковий обіг наприкінці ХІХ ст. відомим французьким поетом і політичним діячем Морісом Барресом. Цим терміном він позначив етнічну групу, що домінувала, мова та культура якої є основою для державної системи освіти. За сучасним визначенням, титульний етнос є етнічною спільнотою, яка, зазвичай, є найбільшою за фізичною чисельністю та найстарішим жителем певної території.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакланов В. Османская и Российская империи: черты сходства и различия // Территория историка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://historick.ru/view_post.php?id=208&cat=1.
2. Ванина Е.Ю. Индия: История в истории. – М.: Наука: Вост. лит. 2014. – 343 с.
3. Доклад о развитии человека 2004. Культурная свобода в современном многообразном мире / Пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2004. – 328 с.
4. Многоликая глобализация / [под ред. П. Бергера и С. Хантингтона ; пер. с англ. В. В. Сапова ; под. ред. М. М. Лебедевой]. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 379 с.
5. Deshpande, Prachi. Creative Pasts: Historical Memory and Identity in Western India, 1700–1960. – Columbia University Press, 2007. – 320 p.
6. Indiamart. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.indiamart.com/proddetail/sant-tukaram-maharaj-7128245730.html>
7. Interview: Prachi Deshpande, Department of History // Center for South Asia Studies/ – Vol. 17, 2006. – P. 2 – 6.
8. Maharashtra's Shivaji Memorial Grows Taller To Top Buddha Statue In China // NDTV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ndtv.com/india-news/maharashtra-government-wants-to-increase-height-of-shivaji-memorial-1673523>
9. Mokashi, Digambar Balkrishna. Palkhi: An Indian Pilgrimage SUNY Press, 1987. – 291 p.
10. Opposition Boycotts Savarkar Portrait Function // People's Democracy. – Vol. XXVII, № 09, March 02, 2003.
11. Savarkar cries for attention, even in BJP bastion // The Times of India. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://timesofindia.indiatimes.com/city/ahmedabad/Savarkar-cries-for-attention-even-in-BJP-bastion/articleshow/838427.cms/>
12. Shivaji Memorial will be the tallest statue in the world // The Economist Time. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://economictimes.indiatimes.com/slideshows/nation-world/shivaji-memorial-will-be-the-tallest-statue-in-the-world/tallest-in-the-world/slideshow/57827271.cms>
13. II Backward Commission Report (Mandal Commission) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.socialjustice.in/documents/Documents/>.
14. Walker, Joshua William. Shadows of Empire: Historical Memory in Post-Imperial Successor State. – Princeton, NJ : Princeton University, 2012. – 98 p.